

Osmanlı ve Büyük Güçlerin Askeri Harcamalarına Karşılaştırmalı Bir Bakış (1840-1900)

Ottoman Military Expenditure: A Comparative Analysis (1840-1900)

Gürsu Galip Gürsakağ*

Özet

19. yüzyıl Osmanlı maliyesi ile ilgili olarak birçok ayrıntılı çalışma hâlihazırda mevcut olmasına rağmen henüz 19. yüzyıl Osmanlı askeri harcamalarını inceleyen bir çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmanın birincil amacı yayınlanmış bazı Osmanlı bütçelerinden, bu bütçelerdeki çeşitli askeri harcama kalemlerini toplamak suretiyle faydalanarak 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı askeri harcamalarının miktarını ve bunların toplam harcamalar içindeki payını tespit etmektir. Çalışmanın ikincil amacı ise hakkında veri bulma imkânı olan 19. yüzyılın İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya gibi büyük güçlerinin askeri harcamalarını Osmanlı'nunkilerle karşılaştırmalı bir analize tabi tutmaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, askeri harcamalar, bütçe, büyük güçler, 19. yüzyıl.

Abstract

Although there are a number of detailed studies available on 19th. century Ottoman public finance, there have not been any examination of the 19th. century Ottoman military expenditures. The primary aim of this study is to determine the Ottoman military expenditure levels and shares for the latter half of the 19th. century via consolidating certain military expenditure items in some published Ottoman budgets. The secondary goal is to carry out a comparative analysis with the 19th. century major powers such as England, France, Germany and Russia.

Key Words: Ottoman Empire, Military Expenditures, budget, major powers, 19th. century.

Giriş

19. yüzyıl Osmanlı maliyesi ile ilgili olarak bir çok ayrıntılı çalışma¹ hâlihazırda mevcut olmasına rağmen henüz 19. yüzyıl Osmanlı askeri harcamalarını inceleyen bir çalışma bulunmamaktadır.

Bu çalışmanın birincil amacı yayınlanmış bazı Osmanlı bütçelerinden, bu bütçelerdeki çeşitli askeri harcama kalemlerini toplamak suretiyle

---

* Arş. Gör., Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fak., Tarih Bölümü, e-mail: gursu@uludag.edu.tr

¹ Du Velay, A., *Türkiye Maliye Tarihi*, der. Maliye Tetkik Kurulu, Ankara, 1978; Karamursal, Z., *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989; Çakır, C., *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul, 2001; Akyıldız, A., *Para Pul Oldu Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003; Bölükbaşı, Ö.F., *Tezyid-i Varidat ve Tenkih-i Masafırat II. Abdülhamit Döneminde Mali İdare*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2005.

faydalanarak 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı askeri harcamalarının miktarını ve bunların toplam harcamalar içindeki payını tespit etmektir. Burada önemli olan husus, bu harcamalarla ilgili zaman aralığı bakımından mümkün olan en geniş kapsamlı veri kümesinin bulunup bu verilerin bir seri oluşturabilecek şekilde toplanması olarak gözükmektedir. Bu tür bir yaklaşımın bize Osmanlı askeri harcamalarının sadece belirli bir veya bir kaç anda çekilmiş fotoğraf karelerini değil zaman içinde seyrini ve oluşan değişiklikleri de gösterebilecek dinamik bir çerçeve sunma imkânı vardır.

Tevfik Güran'ın yayınlamış olduğu 19. yüzyıl Osmanlı bütçeleri² kapsamı bakımından bu özellikleri haiz bir çalışmanın gerçekleştirilebilmesi için kullanılacak yegâne kaynak olma niteliğini taşımaktadır ve dolayısıyla bu çalışmanın ana kaynağıdır. Güran'ın Tanzimat bütçeleri ile ilgili ilk çalışması³ sadece 1841-1861 verilerini içerdiğinden bu çalışma tercih edilmemiştir.

Çalışmanın ikincil amacı ise hakkında veri bulma imkânı olan 19. yüzyılın İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya gibi büyük güçlerin askeri harcamalarını Osmanlı'ninkilerle karşılaştırmalı bir analize tabi tutmaktır. 19. yüzyılın büyük güçlerinin mutlak askeri harcama verileri için Hobson'dan⁴, askeri harcamaların toplam harcamalar içindeki payını gösteren verileri için ise Eloranta'dan⁵ faydalanılmıştır.

II. Osmanlılarda Bütçe Geleneği ve İlk Modern Osmanlı Bütçesi

Osmanlılarda bütçe geleneğinin kökleri, 19. yüzyıldan önce terkip edilmiş bu bütçelerin veya bütçe benzeri belgelerin nasıl oluşturulduğu konumuzun kapsamı dışındadır ve başka yazarlar tarafından ayrıntılarıyla ele alınmıştır.⁶ Ancak çalışmamızın kaynağını teşkil eden bütçelerin mevcudiyeti doğal olarak başlangıç ve bitiş tarihleriyle bizim veri aralığımızı belirlediği ve bu bütçelerin mahiyeti de yine doğal olarak elimizdeki verilerin hem niteliğini hem de niceliğini etkilediği için çok kısa bir genel bilgi vermek yerinde

²Güran, T., *Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2003.

³Güran, T., *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.

⁴Hobson, J.M., "The Military-Extraction Gap and The Wary Titan: The Fiscal-Sociology of British Defence Policy 1870-1913", *The Journal of European Economic History*, Vol:22, Number 3, 1993, ss. 461-507.

⁵Eloranta, J., *Struggle for Leadership ? Military Spending Behavior of the Great Powers, 1870-1913*, *Warwick University Working Paper*, (<http://www.appstate.edu/~elorantaj/warwick2002d.pdf>.)

⁶İncalcık, H., *The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600*, *An Economic and Social History of The Ottoman Empire 1300-1914*, ed. Halil İncalcık and Donald Quataert, Cambridge University Press, 1994; Tabakoğlu, A., *Gerileme Dönemine Girenken Osmanlı Maliyesi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1985; Tabakoğlu, A., *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 2003; Genç, M., Özvar, E., ed., *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2006.

olacaktır. Osmanlılarda bütçe geleneğinin çok erken tarihlere dayandığı bilinmektedir. İncalcık Fatih zamanında 1475 yılına ait bazı gelir gider bilgilerini Babinger ve Majer'i kaynak göstererek kullanmış ve Osmanlı devletinin en erken gelir gider hesap tablosunun bu tarihe dayandığını belirtmiştir.⁷ Fatih Kanunnamesinde geçen "Yılda bir kere rikab-ı hümanuyuma defterdarlarım irad ve masrafımı okuyalar" ifadesi buna benzer belgelerin her yıl düzenli olarak oluşturulduğu ihtimalini akla getirmektedir. Fakat maalesef bu belgeler günümüze ulaşmamıştır.⁸ Eldeki en eski bütçe benzeri Osmanlı belgesi 1524/25 mali yılına ait belgedir. XVI., XVII. ve XVIII. yüzyıllara ait bu tip bir dizi belge, belgelerin nitelikleri zaman içerisinde değişikliğe uğrasa da arşivlerde bulunmaktadır. Ancak bu hazırlanan belgeler, modern anlamda bir bütçeden çok o yılın gelirlerinin ve giderlerinin gösterildiği icmal(özet) adı verilen ve yıl sonunda tutulan kesin hesap cetvelleridir.⁹ İlk modern Osmanlı bütçesinin oluşturulma tarihi hakkındaki bilgimizi Tevfik Güran'ın 1989 tarihli çalışması¹⁰ değiştirmiştir. Bundan önce Osmanlı'nın modern anlamda ilk bütçesinin, 1863-64 yıllarında, Abdülaziz zamanında yapılmış olduğu düşünülüyordu. Güran bu konuda şöyle demektedir:

"Tanzimat döneminin ilk resmi bütçesi olarak 1279/1863-4 mali yılı bütçesi gösterilmektedir... Tanzimat dönemine ait bu bilgi eksikliğinin nedeni, Osmanlı mali bürokrasisinin imparatorluğun mali sistemi üzerinde kontrol kurma çabası içinde olan dış güçlere bu önemli bilgileri sızdırmamak gibi bir endişeyle devlet gelir ve giderlerini gizli tutma çabası olabilir. Nitekim Osmanlı mali tarihiyle ilgili temel kaynaklar durumunda olan yabancı kaynaklarda sık sık tekrarlanan bir iddia; Osmanlı mali bürokrasisinin devletin gelir ve giderlerinin fiili miktarlarını derleyip denetleyecek, gerçekçi bir bütçe hazırlayacak ve bu bütçenin uygulanmasını izleyecek güçten yoksun olduğudur."¹¹

17. ve 18.yüzyıllarda İmparatorlukta merkezi otoritenin giderek güç kaybetmesi, önce tımar sisteminin iltizam sistemine evrilmesi daha sonra da merkezi otoritenin vergilerin ancak bir kısmını toplayabilir hale gelmesi sonucu Osmanlı İmparatorluğu'nun gelir gider hesabı tutma da dahil olmak üzere bir çok fonksiyonu yerine getirmekten aciz olarak düşünülmesi şaşırtıcı değildir. Ancak Tanzimat'tan sonra genel bir toparlanmanın olduğu göz önüne alınırsa güçlü bir bürokratik geleneğe sahip Osmanlı yönetiminin 1840-63 arasında 23 yıl hiçbir bütçe benzeri belge oluşturmadığı varsayımı biraz gariptir. Güran'ın çalışması ile modern

⁷İncalcık, *a.g.e.*, ss. 55-56.

⁸Tabakoğlu, A., *Türk İktisat*, s. 180.

⁹Tabakoğlu, A., *a.g.e.*, s. 180.

¹⁰Güran, T., *Tanzimat Döneminde*.

¹¹Güran, T., *a.g.e.*, s.5.

anlamda ilk bütçenin yapılış tarihi 1846/47 mali yılına çekilmiştir. 1845 yılında Osmanlı İmparatorluğu “modern bir bütçenin hazırlanması ve her yıl bu tip bütçelerin hazırlanmasını öngören ve bunun esaslarını getiren bir çerçeve kararı”¹² oluşturmuştur. Bu önemli karar, 1846-47 yılından itibaren her yıl düzenli olarak bütçelerin hazırlanmasına esas olmuştur. Bu uygulamanın kökeninde 1842/43 mali yılında “tahsis” usulünün sadece bazı harcama kalemleri ile sınırlandırılmış olarak hayata geçirilmesi bulunmaktadır. Bunun arkasında da “devletin gelirlerine göre giderlerinin tayin ve tahdid edilerek dengelenmesi”¹³ isteği yatmaktaydı. Bu tahsis uygulamasının ilk önce askeri harcamalarla başlaması da belirtilmesi gereken ayrı bir husustur: “Buna göre 1842 yılından itibaren Asakir-i Muntazama’nın masraflarını karşılamak üzere gelirlerden 175.000.000 Kuruş tahsis edilerek Mesarifat Hazinesi adı altında kurulan ayrı bir hazine tarafından idaresi kararlaştırılmıştı. Daha sonra bu hazine yerini kara ordularının tüm masraflarını yürütmek üzere kurulan Nizamiye Hazinesi’ne bırakmıştır.”¹⁴

III. Bir Kaynak Olarak Tevfik Güran’ın Yayınlamış Olduğu 19. Yüzyıl Osmanlı Bütçeleri

1841-1900 zaman aralığını kapsayan çalışmamızda Tanzimat dönemine ait 28, II. Abdülhamit dönemine ait 20 olmak üzere toplam 48 bütçe ve harcama cetveli kullanılmıştır. Bu bütçelerden ilki olan 1841/42 mali yılına ait belgenin daha çok bir ön tahmin olduğunu belirten Güran şöyle bir açıklama yapmakta: “Dönem içinde ilk bütçe benzeri veriler (1247)1841/42 mali yılına aittir. Bu veriler devletin toplam gelir ve giderleriyle ilgili bir ön tahmin niteliğinde olup bir bütçe taslağı olarak değerlendirilebilir. Bütçe çerçevesinde öngörülen gelirlerin toplanmasına ve belirlenen tahsisatlara göre harcamaların yapılmasına önceden tasdik yolu ile izin veren bir doküman anlamında ilk modern bütçe (1262)1846/47 mali yılı için hazırlanmıştır.”¹⁵

Güran’ın 2003 tarihli çalışmasında 1841/42 belgesi ile gerçek anlamda ilk bütçe olan 1846/47 bütçesi arasında maalesef herhangi bir belge bulunmamaktadır. Ayrıca Kırım Savaşı dönemine rastlayan 1855/56 mali yılı bütçesi, II. Abdülhamit döneminde Osmanlı-Rus Savaşı’na rastlayan 1878/79 mali yılı bütçesi ve Osmanlı-Yunan Savaşı’na denk gelen 1886/87 mali yılı bütçesi bulunamadığı için eserde yer almamıştır. Bundan başka 1885/1886 mali yılı bütçesi de bulunamadığı için eserde yer almamıştır.

---

¹²Güran, T.,*a.g.e.*, s.7.

¹³Güran, T.,*a.g.e.*, a.g.y.

¹⁴Güran, T.,*a.g.e.*, s.8.

¹⁵Güran, T.,*Osmanlı Mali*, XVIII.

Eserdeki Tanzimat dönemi Osmanlı bütçeleri hem zaman aralığı hem de nitelik göz önüne alınarak temelde iki kategoriye ayrılabilir:

a)1846-1858 arasındaki bütçeler:

1846/47 mali yılından 1857/58 mali yılı bütçesi de dahil olmak üzere 1858 yılına kadar yayınlanmış olan bu grup bütçeler biraz sorunludur. Çünkü değişik kısımlardan oluşmaktadırlar. Bu grupta Güran'ın yayınladığı belgelerin iki ana kısımdan oluştuğunu söyleyebiliriz. Bunlardan birinci kısım o mali yılın bütçesi ikincisi ise o mali yılda tahakkuk etmiş harcamalara ait bir harcama cetveli veya gider tablosudur. Ancak bu gruptaki bütçelerin de tam ayrıntılı bir bütçe olduğunu söylemek mümkün değildir. Zira bildiğimiz anlamda hem ayrıntılı gelir hem de ayrıntılı gider kalemleri bulunmamaktadır. Bu tür bütçelerde genelde mizan(bütçe dengesi) olmasına rağmen gelir kalemi ayrıntılı değildir. Buna rağmen bir tanesinde(1850/51 mali yılı) hem gelir hem de gider kalemleri ayrıntılı olarak verilmiştir. Bütçelerin ikisinde ise bu sefer gelir kalemleri ayrıntılandırılmış giderler hiç verilmemiştir ve doğal olarak bu bütçelerde mizan bulunmamaktadır. Diğer taraftan bazı mali yıllar için bir de o yıl tahakkuk etmiş harcamaları gösteren hesap cetvelleri de verilmiştir.

Böylece bu grupta bütçe ve harcama cetveli olmak üzere elimizde her yıl için iki çeşit belge bulunabileceğini ve bütçelerin de iki tipte olabileceği söylenebilir. Bu karışıklığa yol açabilecek durum Tablo 1'de daha açık bir şekilde gösterilmeye çalışılmıştır.

Tablo1. 1846-58 Osmanlı Bütçelerinin Yapısı

	Bütçenin Niteliği		Harcama Cetveli (Tahakkuk Etmiş Harcamalar)
	Gider Kalemleri Ayrıntılı Bütçe	Gelir Kalemleri Ayrıntılı Bütçe	
1846/47	+		+
1847/48	+		+
1848/49	+		+
1849/50		+	+
1850/51	TamAyrıntılı Bütçe		+
1851/52			+
1852/53	+		
1853/54	+		
1854/55			+
1856/57	+		
1857/58		+	

b) 1858-1876 arasındaki bütçeler:

1858/59 mali yılı bütçesi ile başlayan ve 1875/76 yılı bütçesi ile sona eren bu gruptaki bütçelerde harcama cetvelleri bulunmadığı için birden çok dokümanla uğraşma sorunu ortadan kalkmıştır. Ayrıca hem gelir hem de gider kalemleri ayrıntılı olduğu için bütçeler de kendi aralarında ayrılmamış

olup standart bir formdadır. Ancak bir istisna olarak sadece bu grupta bulunan 1865/66 bütçesi de yalnız gelir kalemleri olan bir bütçedir.

Abdülhamit dönemi bütçelerinde ise yine sadece 1884/85 mali yılı bütçesi bir istisna teşkil ederek yalnız gelir kalemleri olan bir bütçedir.

Şu halde bu bölümden verilerin elde edilmesiyle ilgili olarak çıkarılacak sonuçlar şunlardır:

Bütçeler mevcut olmadığı için 1841-1846 arasındaki verileri çıkartma olanağımız bulunmamaktadır.

1855/56, 1878/79, 1885/1886, 1886/87 mali yılları bütçeleri mevcut olmadığı için ve 1857/58, 1865/66, 1884/85 mali yılları bütçeleri de sadece gelir kalemlerinden müteşekkil olduğu için 1855, 1857, 1865, 1878, 1884, 1885, 1886 yıllarının askeri harcamaları ile ilgili verileri çıkartma olanağımız bulunmamaktadır.

1846-58 Osmanlı bütçelerinden verilerin çıkartılması ile ilgili olarak iki seçeneğimiz bulunmaktadır. Veriler gider kalemleri ayrıntılı bütçelerden veya harcama cetvellerinden elde edilebilir.

IV. Verilerin Elde Ediliş Şekli ile İlgili Hususlar

19. yüzyıl Osmanlı savunma harcamaları ile ilgili veriler kullanılabilir durumda elde bulunan toplam 48 bütçeden tek tek bu bütçelerdeki harcama kalemleri taranmak suretiyle elde edilmiştir. Mali yılbaşı Mart ayı, mali yılsonu ise Şubat ayı olduğu için her mali yıldan elde edilen veri o yılın verisi olarak özetlenebilir. Örneğin 1846/47 mali yılı 1846 mart ayında başlayıp 1847 Şubat'ında sona erdiği için yaklaşık olarak 1846 yılının verisini temsil ettiği söylenebilir. Burada verilerin elde edilişleriyle ilgili üzerinde durulması gereken birkaç önemli nokta bulunmaktadır:

Bir önceki bölümde değinildiği gibi 1846-58 arasındaki veriler hem gider kalemleri ayrıntılı bütçelerden hem de harcama cetvellerinden elde edilebilir. Bu çalışmada veriler eğer o yıl için bir harcama cetveli verilmişse ondan elde edilmiştir zira harcama cetvelleri mali yıl sonunda o mali yılda tahakkuk etmiş harcamaların listelenmesi ile oluşturulmaktadır ve bu yönleri ile bir bakımdan bütçelerden daha güvenilir olmaktadır. Eğer o mali yıl için bir harcama cetveli verilmemişse veriler bütçelerden çıkartılmıştır.

• 1859/60 mali yılı için iki bütçe bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesinin kaynağı “Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları”¹⁶ olduğu için esas bütçe kullanılmıştır.

• Veriler elde edilirken askeri harcamalarla karışık olabilecek ancak içinden askeri harcamaların çıkarılması mümkün olmayan veya askeri harcama olup olmadıkları tam belli olmayan bazı kalemlerle karşılaşılabilir. Bu durumlarda uyguladığımız ilke “sadece askeri harcamaların hesaba katılması” ilkesidir. Yani bu tür durumlarla

¹⁶Güran, a.g.e., s. 50.

karşılaştığında o harcama kalemi hesaba katılmamıştır. Eloranta¹⁷ da Frederick L. Pryor'un 1968'de geliştirdiği tanımı kullanmıştır. Bu tanıma göre askeri harcamalar kara, deniz, hava roket ve ulusal güvenlik kuvvetleri ve bunların idamesi için yapılan herhangi bir harcamadır. Pryor sivil savunmaya, gazilere ve askeri araştırma ve geliştirmeye, savaş borçlarının faizlerine, dış askeri yardımı ve askeri inşaat faaliyetlerine yapılan harcamaları hesaba katmamıştır. Ancak biz Selimiye Kışlası veya Erzurum tahkimatı gibi askeri inşaat faaliyeti harcamalarını da hesaba kattık. Bu konu ile ilgili olarak belirtilmesi gereken birkaç noktaya aşağıda değinilmiştir.

- 1849/50 mali yılı bütçesinde "Bosna eyaletindeki başıbozuk askerin maaşı" ve "İşkodra'da bulunan askerin maaş ve tayinat bedelleri" gibi bazı kalemler bulunmaktadır. Bu durumda bunlar açıkça askeri harcama olduğu için hesaba katılmıştır. Ancak daha sonraki yıllarda (örneğin 1850/51, 18552/53 vb.) karşımıza Bosna Eyaleti'nin mesarifi, Hersek Sancağı mesarifi, İşkodra Eyaleti mesarifi vb. kalemler karşımıza çıkmaktadır. Ancak bunların askeri harcamalar mı yoksa idari harcamalar mı olduğu veya her ikisini de mi içerdiği bilinemediği için hesaba katılmamıştır.

- 1860'dan itibaren karşımıza çıkan Umur-i Zabtiyye harcama kalemi hem jandarma hem de polisi içerdiği için hesaba katılmamıştır. Jandarma teşkilatının 1879'da kurulmuş olmasına rağmen 1887/88 mali yılı bütçesinden itibaren Jandarma ayrı bir kalem olarak gözükmeye başladığı için bu tarihten sonra hesaba katılmıştır.

- 1888/89 mali yılından itibaren bütçelerde görünmeye başlanan "Askeri tekaüd sandığı" kalemi şehit dul ve yetimlerine bağlanacak maaşlar için yapılan harcamaları göstermektedir. Doğrudan bir askeri harcama sayılamayacağı için hesaba katılmamıştır.

Askeri harcamalar esas olarak şu üç ana kalem toplanarak bulunmaktadır:

1) Nizamiye: Bu kalem kara kuvvetlerinin silah-teçhizat ve toplar hariç harcamalarını kapsamaktadır ve sadece 1841/42 mali yılı bütçesinde "Asakir-i muntazama-i şahane ve redif maaşıyla tayinat ve elbise bahaları" olarak geçmektedir. Ondan sonraki belgelerde Nizamiye veya Nizamiye hazinesi olarak geçmektedir.

2) Tersane ya da Tersane-i Amire hazinesi: Bu kalem 1868/69 mali yılından sonra bahriye veya Daire-i Bahriye adını alarak bütçelerde görülmektedir ve deniz kuvvetleri harcamalarını temsil etmektedir.

3) Tophane: Bu kalem tophane giderleriyle tüm savaş araç ve gereçlerini karşılamaktaydı.¹⁸ Fakat 1856/57 mali yılına kadar "Mühimmat-ı Harbiye" adı verilen bir başka kalem de mevcuttur ve muhtemelen harp malzemesi harcamalarını bu kalem temsil etmektedir. Bununla birlikte Güran bu konuda

¹⁷ Eloranta, *a.g.e.*, s. 7.

¹⁸ Güran, T., *Tanzimat Döneminde*, s. 16.

herhangi bir bilgi vermemektedir. Ayrıca 1846-55 yılları arasında ayrı bir harcama kalemi olarak gözüken “Samako ve Preşteve dökümhaneleri mesarifi” bu dökümhaneler silah yapımında kullanıldığı için hesaba katılmıştır.

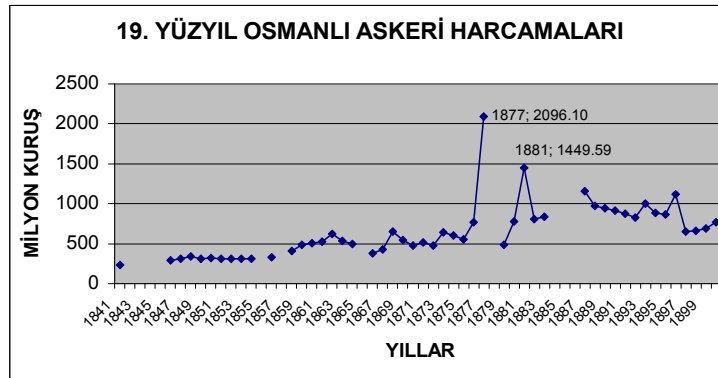
Bütün bütçeler ve harcama cetvelleri arasında ortak olan bu harcama kalemleri askeri harcamaların ana gövdesini oluşturmaktadır. Ancak yıldan yıla savunma veya ordu ile ilgili olarak “Mesarif-i Ordu-yı humayun-ı Arab ve Hicaz”dan “Kazak Süvari Birinci Alayı ile Dragon bölüklerinin maaş ve tayinat bahaları”na kadar değişik harcama kalemleri bulunabilmektedir. Bunlardan bazıları “Mesarif-i Gayr-i Mukarrere”(Kararlaştırılmamış Harcama) veya daha sonra 1866/67 mali yılı bütçesinden başlayarak “Mesarif-i Fevkalade” adı verilecek olan başlık altında yer almaktadır. Mesela “Selimiye Kışla-ı Humayunu Tertibi” adında bir kalem 1852/53 mali yılından başlayarak görünmektedir.

1880’lerden itibaren bu değişik harcamalar bütçelerde daha çok “Mesarif-i Fevkalade” başlığı altındaki Nizamiye, Tersane veya Tophane kalemlerinde toplanmıştır. Çalışmamızda daha önce belirttiğimiz üç ana kalem dışında her sene gözüken bu harcama kalemleri, “Mesarif-i Gayr-i Mukarrere” veya “Mesarif-i Fevkalade” başlıkları altındaki Nizamiye, Tersane veya Tophane kalemleri veya herhangi bir askeri harcama diğer başlığı adı altında toplanmıştır.

Şu halde bu çalışmada veriler oluşturulurken yapıldığı gibi askeri harcamaları genel itibariyle 5 ana grupta toplamak mümkündür:

Nizamiye, Tophane, Tersane, 1887/88 mali yılı bütçesinden itibaren Jandarma, Diğer

V. 19. Yüzyılın İkinci Osmanlı Askeri Harcamaları Veri Seti

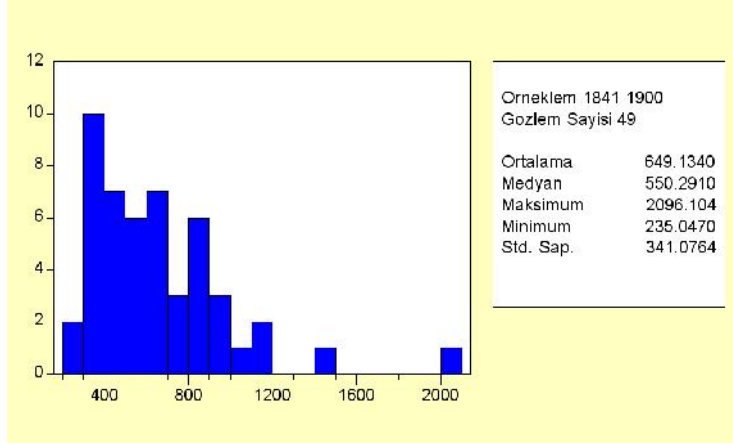
Şekil 1.19. Yüzyıl Osmanlı Askeri Harcamalarının Zaman Yolu Grafiği

Şekilde 1’de görüldüğü gibi milyon Kuruş cinsinden 19. yüzyıl Osmanlı askeri harcamaları 1860’da 503 milyon Kuruş ile 500 milyon Kuruş sınırını

aşmış ve 1878 ve 1881 yıllarında 2096 milyon Kuruş ve 1449 milyon Kuruş ile iki “aykırı değer” oluşturarak iki tavan yapmıştır. 1877 yılının savaş yılı olması bu aşırı değeri açıklamaktadır. 1881 bir savaş yılı olmamasına rağmen Fransızların Tunus’a saldırdığı ve Osmanlı-Yunan Sınır Anlaşmazlığı Krizinin doruk noktasına çıkmasıyla Batılı devletlerin desteğinde bir Yunanistan’la savaş ihtimalinin belirdiği bir senedir.

Bunun dışında genel olarak harcamaların yukarı doğru bir trend takip ettiği söylenebilir. Bunda enflasyonun az da olsa etkisi olabileceği gibi büyük ihtimalle asker sayısının Tanzimat’ın başlangıcından beri giderek artması esas etkindir. Tanzimat’ın başında asker sayısı 73.000 civarında iken bu rakam 1851’de 143.000’e ulaşmış¹⁹, 1877-78 Rus Harbi’nde 300-350.000 sayısına ulaşmıştı²⁰. 1900’lerin başında Balkan Savaşları başlarken Osmanlı Ordusu’nun barış zamanı mevcudu 250.000 civarındadır.²¹

Şekil 2. 19. Yüzyıl Osmanlı Askeri Harcamalarının Histogramı ve Betimsel İstatistikleri

Şekil 2’den anlaşılacağı gibi 19. yüzyıl Osmanlı askeri harcamalarının ortalaması 649 milyon Kuruştur. Serinin maksimumunu 1877’deki 2 milyar Kuruşluk askeri harcama oluştururken histogramda sağ taraftaki iki sütun 1877 ve 1881 yıllarının (1,4 milyar Kuruş) “aykırı değerler” olduğunu bize göstermektedir. Bu aykırı değerlerin serinin ortalamasını yukarı doğru çekerek bize tam olarak yansıtmamış olabileceğini de histograma bakarak söyleyebiliriz. Zira değerlerin büyük kısmı 300-600 aralığında toplanmış gözükürken ortalama bize 649 rakamını vermektedir. Ayrıca aykırı

¹⁹Güran, T., a.g.e., s. 25.

²⁰Karal, E. Z., *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. VIII, Atatürk Kültür Dil Tarih Yüksek Kurumu TTK Yayınları XIII. Dizi, 1988, ss. 356-357.

²¹ Erickson, E.J., *Size Ölmeyi Emrediyor! Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu*, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 19.

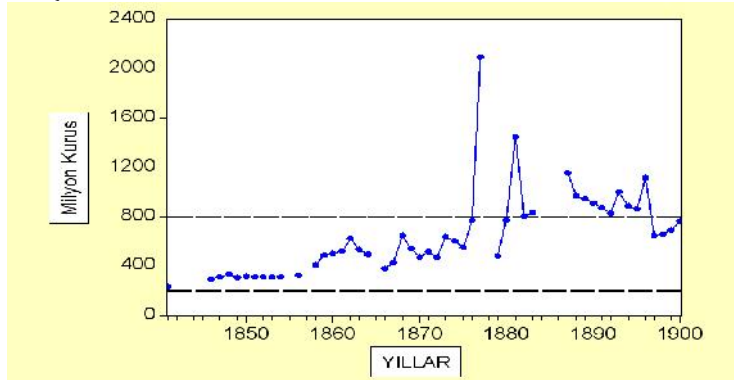
değerlerden daha az etkilenen medyanın 550'yi göstermesi de dikkat çekicidir.

Analiz aykırı değer olan 1877 ve 1881 yıllarını çıkarmak suretiyle tekrarlanırsa ortalamanın 601'e düştüğü ve medyanın da 543 olarak bulunduğu görülecektir. Şu halde askeri harcamaların ortalamasının 601 milyon kuruş olduğunu söylemek mümkündür.

Değer	Gözlem Sayısı	Yüzde
[200, 400)	12	24.49
[400, 600)	13	26.53
[600, 800)	10	20.41
[800, 1000)	9	18.37
[1000, 1200)	3	6.12
[1400, 1600)	1	2.04
[2000, 2200)	1	2.04
Toplam	49	100.00

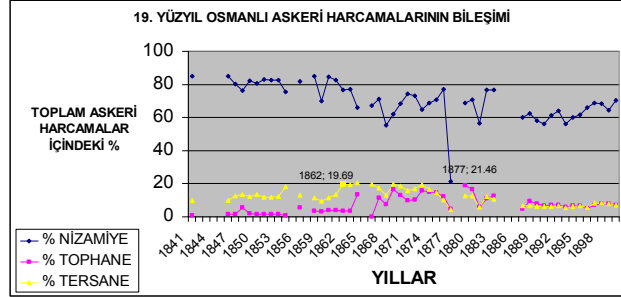
Tablo 2.19. Yüzyıl Osmanlı Askeri Harcamalarının Daha Çok Hangi Değer Aralıklarında Yoğunlaştığını Gösteren Tek Yönlü Tablo.

Gözlemlerin daha çok hangi aralıklarda toplandığı tek yönlü tablo oluşturularak daha rahat anlaşılabilir. Tablo 2'de görüldüğü gibi değerlerin çok büyük bir kısmı 200-800 arasında yoğunlaşmıştır. (35 gözlem ile toplam gözlemlerin % 71'ini oluşturmaktadırlar) Buradan şunu söyleyebiliriz 1841-1900 yıllarının büyük bir bölümünde aşağıda Şekil 3'te görülebileceği gibi Osmanlı askeri harcamaları 200 ila 800 milyon Kuruş bantları arasında dalgalanmıştır.

Şekil 3.19. Yüzyıl Osmanlı Askeri Harcamaları Zaman Yolu Grafiği ve 200-800 Bandı.

Osmanlı askeri harcamalarının bileşimi ise aşağıdaki gibidir.

Şekil 4. Nizamiye, Tophane Ve Tersane Harcamalarının Toplam Askeri Harcamalar İçindeki Yüzdesini Gösteren Zaman Yolu Grafiği.

Şekil 4’den takip edilebileceği gibi Nizamiye yani Kara Kuvvetleri toplam Osmanlı askeri harcamaları içerisinde en büyük payı almaktadır. Ancak bu payın aşağıya doğru hafif bir trende sahip olduğu ve zaman içerisinde %80’lerden %60’lara düştüğü görülmektedir. 1877 yılında Nizamiye harcamalarının payının %21.46’ya düşmüş olması doğaldır. Zira savaş zamanları yapılan harcamalar “Mesarifat-i Fevkalade” başlığı altında toplanmaktadır ve bunlar da çalışmamızın diğer kategorisinde yer almaktadır.

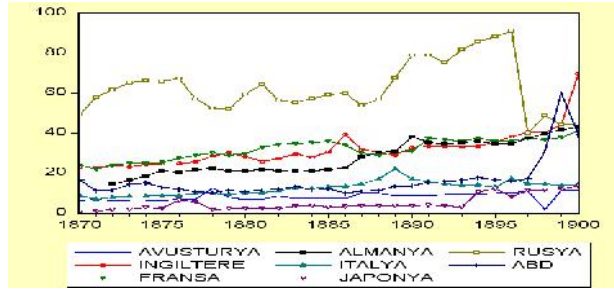
Tersane ya da Bahriye harcamaları 1841’de %9.7’den başlayıp yukarı doğru hafif bir trend takip ederek Abdülmecit döneminin(1841-61) sonunda % 13.5’a çıkmıştı. Abdülaziz döneminin(1861-76) başında 1862’de ise birden % 19.69’a fırlamış daha sonra bu 1876’da %10.35’e düşmüş ise de dönem boyunca bu pay % 20’lere yakın seyretmiştir. Abdülhamit döneminde(1876-1900) ise bu payın giderek düştüğünü görebiliriz. Tophane’nin payının da benzer bir seyir izlediğini söylemek mümkündür. Tophane payı Abdülmecit döneminin başında % 1’den dönemin sonunda % 3.86’ya çıkmış ancak esas sıçramayı Abdülaziz döneminde gerçekleştirerek 1869’da %16.63 ile tavan yapmış daha sonra Abdülhamit döneminde 1877-78 savaşındaki %18.2’lik payından sonra düşmeye başlayarak dönemi 1900’de % 7.2 ile kapatmıştır.

	Abdülmecit Dönemi Ortalaması (1841-61)	Abdülaziz Dönemi Ortalaması (1862-1876)	II. Abdülhamit Dönemi Ortalaması (1877-1900)
Nizamiye	% 81.11	%69.49	% 62.4
Tersane	% 12.29	% 17.27	% 7.71
Tophane	% 2.54	% 10.46	% 8.38

Tablo 3. 19. Yüzyıl Osmanlı Askeri Harcamalarının Dağılımı(Ortalama % Cinsinden)

VI. 19. Yüzyıl'ın İkinci Yarısında (1870-1900) Osmanlı Askeri Harcamaları'nın Büyük Güçlerin Askeri Harcamaları ile Karşılaştırılması

Hobson'daki²² veriler sayesinde 19. yüzyılın büyük güçlerinin milyon Sterlin cinsinden toplam askeri harcamalarını Osmanlı İmparatorluğu'nunkilerle karşılaştırma imkânımız bulunmaktadır. Hobson'un verileri 1870-1900 aralığını kapsamaktadır.

Şekil 5. 19. Yüzyıl'ın Büyük Güçleri'nin(1870-1900) Toplam Askeri Harcamalarının Zaman Yolu Grafiği. (Milyon Sterlin Cinsinden)

Şekil 5'de en üstteki çizgi 1870-1900 yılları arasında Rusya'nın askeri harcamalarını göstermektedir ve 49.2 milyondan başlayarak 91.2 milyon sterline kadar yükselmektedir. Rusya'nın hemen ardından ise Fransa, İngiltere ve Almanya üçlüsü gelmektedir. Bu üçlünün askeri harcamalarının 1890'dan sonra birbirine yakınsadığı grafikten anlaşılabilir. En alttaki çizgi Japonya'nın, onun üstündeki çizgi ise Avusturya'nın askeri harcamalarını göstermektedir. Her iki ülke de yüzyılı 10-14 milyon Sterlin aralığında değerlerle kapatmıştır. Ancak İtalya'nın 1870'te 8.5 milyon Sterlinle, Japonya'nın ise 0.5 milyon Sterlinle başladığı göz önüne alınırsa Japonya'nın yukarı doğru trendinin grafikteki ölçek sorunu yüzünden gözümüzden kaçtığı anlaşılabilir.

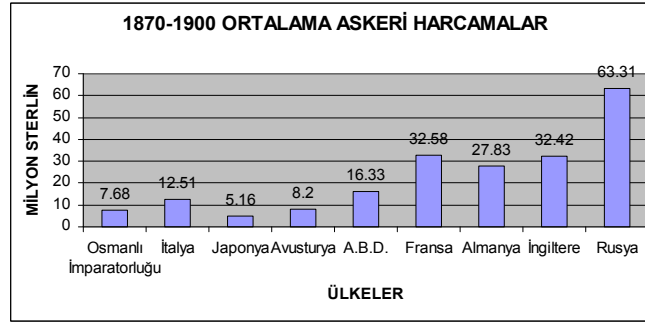
Elimizdeki Kuruş cinsinden Osmanlı askeri harcamalarını Sterline çevirmek mümkündür. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1844'te gerçekleşen "Tashih-i Sikke" işlemiyle altın ve gümüşe dayanan yeni bir para sistemine geçilmişti. Buna göre 1 altın Osmanlı Lirası 100 Gümüş Kuruş'a eşitlenmiştir ve 1922'ye kadar hiç tağşiş yapılmayarak İstanbul'da basılan bütün paralarda bu denge sürdürülmüştür. Her ne kadar 1870'lerde dünya piyasalarında altının gümüşe karşı değer kazanması ile bu denge biraz bozulmuşsa ve 1881 yılında resmen altına geçilmişse de Osmanlı Devleti uygulamada gümüş Kuruşu bir ödeme aracı olarak kabul etti ve 1 altın lira 105 Kuruş'a eşitlenerek kullanılmaya devam edildi.²³ Biz hesaplamalarda

²²Hobson, J.M., a.g.e., s. 464.

²³Pamuk, Ş., *Osmanlı İmparatorluğunda Para'nın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, ss. 234-36

basitlik sağlamak amacıyla 1 altın Lirayı 100 gümüş Kuruşa eşit olarak kabul ederek seriyi önce altın Liraya çevirdik. Bundan sonraki aşamada ise 1 İngiliz Sterlini'nin 1850-1914 arasında 1.1 Osmanlı Altın Lirası'na eşit olmasından²⁴ faydalanarak bu seriyi de İngiliz Sterlin'ine çevirdik. Böylece elimizde karşılaştırma yapmaya elverişli bir veri seti meydana gelmiş bulunmaktadır.

Elimizdeki bu seri 1870 yılında 4.32 milyon Sterlin ile başlayarak 1900 yılında 6.95 Sterlin ile sona ermektedir. Burada da 1877 yılı 19.05 milyon Sterlin ile bir aykırı değer oluşturmaktadır. 1881 yılı da 13.17 milyon Sterlin ile 19. yüzyılın ikinci en yüksek askeri harcamasının gerçekleştirildiği yıldır. 1870-1900 yılları arasında elimizde bulunan 27 gözlemin ortalaması 7.68 milyon Sterlindir. Değerlerin büyük kısmı ise 4-11 milyon Sterlin aralığında seyretmektedir. Şu halde Rusya'nın, İngiltere'nin, Almanya'nın ve Fransa'nın askeri harcamalarının Osmanlı İmparatorluğu'nunkinden kat kat fazla olduğu açıktır.

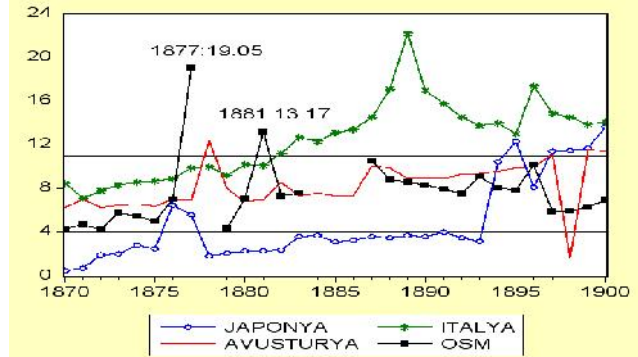

Şekil 6. 1870-1900 19. Yüzyılın Büyük Güçlerinin Ortalama Askeri Harcamaları.

Şekil 6'da görülebileceği gibi Rusya, Fransa, Almanya ve İngiltere 25 milyon Sterlinin üzerinde ortalama askeri harcama ile Osmanlı İmparatorluğu, İtalya, Japonya ve Avusturya'nın oluşturduğu gruptan ayrı bir grup oluşturmaktadır. A.B.D. 16.33 milyon Sterlin ile iki grup arasında bir yerde iken bu ikinci grubun ortalama askeri harcamaları 13 milyon Sterlini geçmemektedir. Şu halde Rusya'nın askeri harcamaları Osmanlı İmparatorluğu'nun yaklaşık 9 katı, İngiltere ve Fransa'ninkiler yaklaşık 4.5 katı, A.B.D.'ninkilerse iki katından fazladır.

Rusya'yı çok yüksek askeri harcamaları ile grafikteki ölçeği bozacağından dolayı bir kenara bırakırsak İtalya, Japonya ve Avusturya, Osmanlı İmparatorluğu'na hem askeri harcama seviyeleri hem de ekonomileri bakımından daha benzer olduğu için bu dört ülkeyi bir grafikte karşılaştırmayı uygun bulduk.

²⁴ Pamuk, Ş., *a.g.e.*, s. 226.

Şekil 7.19. Yüzyıl Osmanlı Askeri Harcamalarının İtalya, Japonya ve Avusturya ile Karşılaştırılması. (Milyon Sterlin Cinsinden)

Şekil 7’de görüldüğü üzere İtalya’nın askeri harcamaları her zaman Osmanlı İmparatorluğu’nunkinden fazla iken Avusturya’nınki de birkaç yıl hariç tutulursa Osmanlı İmparatorluğu’nunkinden fazla gözükmektedir. Diğer taraftan Japonya iktisadi büyümesini yansıtır bir şekilde 0.5 milyon Sterlinle başlayarak 1894 yılında 11.4 Sterlinle Osmanlı İmparatorluğu’nu geçmiş, 1900 yılında 13.7 milyon Sterlinle yine Osmanlı İmparatorluğu’nun üstünde bir seviyede yüzyılı kapatmıştır.

VII. Osmanlı Askeri Harcamalarının Toplam Harcamalar İçindeki Payı ve 19. Yüzyılın Diğer Büyük Güçleri ile Karşılaştırılması

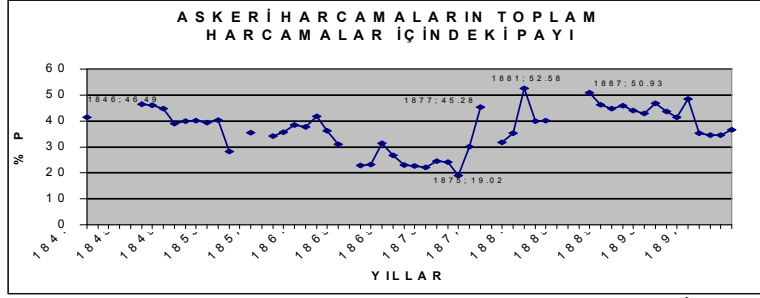
Bir önceki bölümde mutlak askeri harcama rakamları karşılaştırıldığında Osmanlı askeri harcamalarının mütevazı sayılabilecek bir seviyede olduğu ortaya çıkarılmıştır. Ancak bu mutlak rakamlar bu ülkelerin nispi askeri yükleri hakkında çok fazla şey söylemezler. Osmanlı askeri harcamalarının toplam harcamalar içindeki payını bularak bir anlamda Osmanlı İmparatorluğu’nun 19. yüzyılda çektiği askeri yükü bulabilir ve bunu 19. yüzyılın diğer büyük güçleri ile karşılaştırarak daha iyi bir kıyaslama yapabiliriz.

Hobson²⁵ reel askeri yükün (military burden) en iyi ölçüsünün askeri harcamalar/NNP(net milli gelir) olduğunu belirtmiştir. Ancak maalesef elimizde Osmanlı İmparatorluğu’nun NNP’si bulunmamaktadır. Bu durumda buna benzer bir ölçü için yapabileceğimiz en iyi hesaplamamızın askeri harcamalar/toplam harcamalar olacağını düşündük.

Osmanlı askeri harcamalarının toplam harcamalar içindeki payını gösteren zaman serisinde tek yönlü tablo oluşturmaya gerek olmadan şekle bakarak yorum yapılabilir. Aşağıda Şekil 8’de görülebileceği gibi askeri harcamaların toplam harcamalar içindeki payı genelde %20 ile %50 arasında değişmektedir. Ancak 1866-75 arasındaki %20-%30 bandında oluşan

²⁵Hobson, J.M., *a.g.e.*, ss. 468-469.

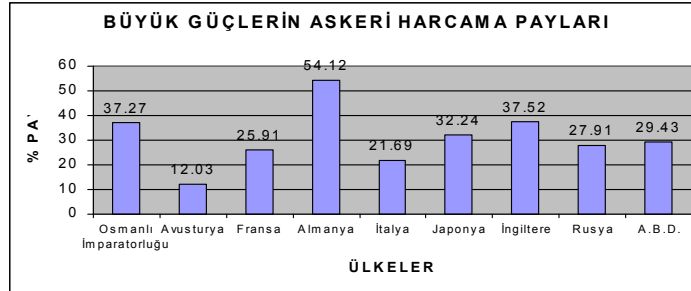
dalgalanma hariç tutulursa 19. yüzyılın çok büyük bir kısmında %30-%50 bandında dalgalandığı görülmektedir.1846'dan 1875'e kadar % 46.49 ile %19.02 arasında aşağı doğru bir trend izlediği açıkça görülmektedir. 1875'den sonra ise yukarı doğru bir trend gözükmemektedir. 1881 ve 1875 yine bu seride de yüksek değerleri oluşturmaktadır.

Şekil 8.19. Yüzyıl Osmanlı Askeri Harcamalarının ToplamHarcamalar İçindeki Payı'nı Gösteren Zaman Yolu Grafiği.

ÜLKE	ZAMAN ARALIĞI				
	Abdülmecit Dönemi Ortalaması (1841-61)	Abdülaziz Dönemi Ortalaması (1862-1876)	II. Abdülhamit Dönemi Ortalaması (1877-1900)	1841-1900 Ortalaması	1870-1913 Ortalaması (Osmanlı İmp. için1870-1900)
Osmanlı İmp.	% 39.15	% 27.74	% 42.05	% 36.87	% 37.27
Avusturya	—	—	—	—	% 12.03
Fransa	—	—	—	—	% 25.91
Almanya	—	—	—	—	% 54.12
İtalya	—	—	—	—	% 21.69
Japonya	—	—	—	—	% 32.24
İngiltere	—	—	—	—	% 37.52
Rusya	—	—	—	—	% 27.91
A.B.D.	—	—	—	—	% 29.43

Tablo 4.Osmanlı İmparatorluğu'nun(1870-1900) ve 19. Yüzyıl'ın Büyük Güçleri'nin (1870-1913) Askeri Harcamalarının ToplamHarcamalar İçindeki Payı(Ortalama % Cinsinden)

Şekil 9. Osmanlı İmparatorluğu'nun(1870-1900) ve 19. Yüzyıl'ın Büyük Güçleri'nin(1870-1913) Askeri Harcamalarının Toplam Harcamalar İçindeki Payı(Ortalama % Cinsinden)

Eloranta'da bulunan²⁶ verilerden faydalanarak oluşturulan Tablo 4 ve Şekil 9 bize askeri harcamaların payını 19. yüzyılın diğer büyük devletleri ile karşılaştırma imkânı vermektedir. Bu istatistiğin Abdülmecit Abdülaziz ve II. Abdülhamit dönemlerinde en fazla % 10 oynadığı genelde % 30 - % 40 arasında seyrettiği Tablo 4'ten anlaşılabilir. II. Abdülhamit döneminde genel olarak askeri harcamaların payının daha fazla olması sadece 1877,1881 ve 1887 yıllarının aykırı değer olarak ortalamayı yukarıya çekmesi ile açıklanamamaktadır. Zira bu yıllar II. Abdülhamit dönemi örnekleminde çıkarılsa bile ortalama yine de 41,37 olarak gözükmektedir. Şu halde genel olarak II. Abdülhamit döneminde askeri harcamaların payının daha yüksek olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Abdülaziz dönemi ortalamasının düşük olmasının sebebi ise Kırım Savaşı sırasında alınan borçların ödenmesi için bütçede transfer harcamalarının payının artmasıdır.²⁷

Şekil 9 ise bize son derece ilginç bir kıyaslama yapma imkânı vermektedir. 19. yüzyılın ikinci yarısında en fazla askeri yükün Almanya'da olduğu gözükmektedir. İkinci sıra ise Osmanlı İmparatorluğu ve İngiltere'nindir. Onları Japonya, A.B.D. ve Rusya takip etmektedir. Bu dönemde İngiltere ve Almanya'nın dünya liderliği için rekabet ettikleri göz önüne alınırsa Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri yükünün çok ağır olduğu anlaşılabilir.

Sonuç

Sonuç olarak Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca mali enerjisinin büyük bir kısmını sınırlarını savunmaya yetecek bir donanma ve orduyu donatmak ve idame ettirmek amacıyla sarf ettiğini söyleyebiliriz. Diğer taraftan Kırım Savaşı sırasında ve sonrasında alınan borçların da maliyeti önemli bir yük altına soktuğu çeşitli araştırmacılar tarafından ortaya konmuştur.²⁸ (Güran 1989:36-37; Du Velay 1978:74-74; Çakır 2001:158; Akyıldız 2003: 54-59, Karamursal: 80-81).

Bütün bu veriler bize şunu göstermektedir: Açıkça Osmanlı İmparatorluğu'nun gelirleri, elindeki 200-250.000 kişilik ordusunu bile idame ettirip donatmaya yetecek bir seviyede değildir. Kaldı ki bu ordunun da 1877-78 Rus Savaşı ve Balkan Savaşları'ndaki performansı ve 1881'de Mısır'ın İngiltere tarafından işgali gibi olaylarda hiçbir rol oynayamaması göz önüne alındığında Osmanlı topraklarını korumak için yeterli caydırıcılıkta bir ordu olduğu pek söylenemez. Bir ordunun gücü ve

²⁶ Eloranta, *a.g.e.*, s. 10

²⁷ Güran, *a.g.e.*, s. 37.

²⁸ Güran, *a.g.e.*, ss. 36-37; Du Velay, *a.g.e.*, ss. 74-75; Çakır, *a.g.e.*, s. 158; Akyıldız, *a.g.e.*, ss. 54-59, Karamursal, *a.g.e.*, ss. 80-81.

caydırıcılığı sadece sayı ile belirlenemez. Silah, teçhizat ve eğitim gibi faktörler de önemli rol oynamaktadır. Ancak 19. yüzyıl Osmanlı Ordusu'nun, modern silah ve teçhizat temini, ithalata bağlı olduğu için sayı yönünden zayıflığını silah-teçhizat üstünlüğü ile kapatma gibi bir şansı da bulunmamaktaydı. Şu halde Osmanlı İmparatorluğu için, potansiyel tehdit Rusya'nın 1878'de 600.000 kişiden 1900'lerde 1.500.000 milyona çıkan barış zamanı ordusuna veya Batı Avrupa devletlerinin Akdeniz'deki saldırgan politikalarına biraz set çekebilmek amacıyla bu devletlerin donanmalarına karşı koyabilecek bir ordu ve donanma oluşturmak bir kenara 19. yüzyılın ikinci yarısında mevcut olan 150-200.000 kişilik barış zamanı ordusunu bile idame ettirmek bile büyük bir yükü. Diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nun bir silah sanayi geliştirememesi, yaptığı askeri harcamaların bir kısmının silah-teçhizat alımı için yurt dışına gitmesini ve bu harcamaların Osmanlı ekonomisine geri dönmesini de engellemesine yol açıyordu.

Kaynaklar

- AKYILDIZ Ali 2003 *Para Pul Oldu Osmanlı'da Kağıt Para, Maliye ve Toplum*; İletişim Yayınları, İstanbul.
- BÖLÜKBAŞI Ö. Faruk 2005 *Tezvid-i Varidat ve Tenkih-i Masaırat II. Abdülhamit Döneminde Mali İdare*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul.
- ÇAKIR Coşkun 2001 *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul.
- DU Velay, A. 1978 *Türkiye Maliye Tarihi*, der. Maliye Tetkik Kurulu, Ankara.
- ELORANTA Jari *Struggle for Leadership ? Military Spending Behavior of the Great Powers, 1870-1913, Warwick University Working Paper*,
<http://www.appstate.edu/~elorantaj/warwick2002d.pdf>.
- ERICKSON Edward J. 2003 *Size Ölmeyi Emrediyorum! Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- GENÇ M., Özvar, E., ed., 2006 *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul.
- GÜRAN Tevfik 1989 *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- 2003 *Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.
- HOBSON John M. 1993 "The Military-Extraction Gap and The Wary Titan: The Fiscal-Sociology of British Defence Policy 1870-1913", *The Journal of European Economic History*, Vol:22, Number 3, ss. 461-507
- İNALCIK Halil 1994 *The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600, An Economic and Social History of The Ottoman Empire 1300-1914*, ed. Halil İnalcık and Donald Quataert, Cambridge University Press.
- KARAL Enver Ziya 1988 *Büyük Osmanlı Tarihi*, c. VIII, Atatürk Kültür Dil Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları XIII. Dizi.
- KARAMURSAL Ziya 1989 *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- PAMUK Şevket 1999 *Osmanlı İmparatorluğunda Para'nın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- TABAKOĞLU Ahmet 1985 *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, Dergah Yayınları, İstanbul.
- 2003 *Türk İktisat Tarihi*, Dergah Yayınları, İstanbul.